

Պրոֆ. Լ. ՍԵՄՅՈՆՆՈՎ,

ԶԵՆՈՒՄՐԱԿԱՆ ՀԻՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐԿՏԻԿԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Աստղաբաշխական բովանդակություն ունեցող ձեռագրերում մենք հաճախ հանդիպում ենք այնպիսի հատվածների, որոնք նվիրված են արեգակի տեսանելի շարժմանը և դրանից առաջացող տարվա շորս եղանակներին: Հեղինակները տալիս են տարվա եղանակների վերաբերյալ լրիվ տեղեկություններ. երբ է սկսվում տարվա այս կամ այն եղանակը, երբ է վերջանում, քանի՞ օր է տևում և այլն: Միաժամանակ նրանք մանրամասն կերպով կանգ են առնում նաև ցերեկվա և գիշերվա տեվողությունների փոփոխման վրա և նշում են այդ՝ յուրաքանչյուր ամսվա համար: Սակայն այս հարցը նրանք շոշափում են ոչ միայն Հայաստանի պայմանների համար: Այդ տեսակետից մենք ունենք երկու շատ հետաքրքրական հատվածներ:

1) Հեղինակներից մեկը «յադագս. Չորս յեղանակաց տարվա» գլխում, դադափար տալով տարբեր աշխարհագրական գոտիների (այրեցեալ, բարեխառն) մասին, բարեխառն գոտուց դեպի հուսիս ընկած երկրներին մասին արտահայտվում է լայսպես՝ «Եւ որ յայս է-եանս¹⁾ յայն կուսէ ի կողմանս հիւսիսոյ, ի սաստիկ ցրտոյն, և ի սառնամանեացն. անքնակ ի մարդկանէ ևւ ըշտեմարան և տեղի է ցըրտոյն և սառն օդոց և հողմոց»:

¹⁾ է-եանս — այստեղ պիտի հասկանալ բարեխառն գոտի:

Այս փոքր հատվածից պարզ երևում է, որ հին դարերում ևս աստղաբաշխները ընդունել են, որ բարեխառն գոտուց դեպի հյուսիս ընկած երկրները հանդիսանում են «ցրտոյն և սառն օդոց և հողմոց ըշտեմարան»: Բարեխառն գոտուց հյուսիս ընկած երկրամասերը հանդիսանում են Հյուսիսային սառուցյալ օվկիանոսը և այն, որ ներկայումս ընդանուր բառով անվանում ենք «Арктика»: Ըստ ժամանակակից տեսությունների՝ Արկտիկան իրոք հանդիսանում է ինչպես ընդունված է անվանել «погреб холода» կամ «кладовая погоды»:

2) Է՛լ ավելի հետաքրքրական է մի այլ քաղվածք, որը մենք տալիս ենք Հովհաննես Երզնկացու աշխատությունից:

«Իսկ առ մասին՝ եւթնարածին հիւսիսական տիւք և գիշերքըն փոփոխին՝ ժամուք քըսան երբեմըն տիւքն՝ այսչափ աճյալ երկարանան իսկ գիշերոյն՝ ժամք մինչ՛ ի չորսըն նուազանան ևւ որ ՚ի յայն՝ կոյս աշխարհին՝ հիւսիսական այն անբընակ ՚ի մարդկանէ՝ և ցըրտական ի յեղանակ՝ դարնանային և ամառան ամիսըս վեց՝ միշտ ի տեղի՝ անդ տիւ մընան: Զի ի խոյէն՝ մինչ ի կըշիւ ընդ կերպ աշնան արեգականն՝ է բարձրութի հիւսիսական

Ոչ գոյ տեղի ընդդիմակաց՝ գեր ամբարձման առնել ընդդեմ՝ շուք և ծածկոյթ ըստուերական ևւ ի յաւուրս աշնանային և ձըմերան միշտ անդ գիշեր՝ ամիսըս վեց

երկարանան Զի առ հարաւ ցածանալով՝ արեգականն ոչ ժամանէ անդ առ նս լուսոյն ծագման»:

(Ձեռագիր № 7046, էջ 313):

Թեև Հովհաննես Երզնկացու այս աշխատությունը՝ «Նորին դարձեալ յաղագս երկնի» վերնագրով՝ տպագրված է եղել 1792 թ. Ն. Նախիջևանում (Մատենադարան, գրադարան, № 331 էջ 36) բայց և այնպես ուշագորություն չի դարձվել այս կարևոր հատվածի վրա:

Այս հատվածում հեղինակը խոսում է մի շատ հետաքրքիր երևույթի մասին, այն է՝ բարեխառն գոտու հյուսիսային երկրում գարնան և ամռան ամիսներին ցերեկվա տևողությունը կարող է հասնել մինչև քսան ժամի, իսկ գիշերվանը՝ միմիայն չորս ժամի և ընդհակառակն: Բացի դրանից, ավելի գարմանալին այն է, որ հեղինակը ամենահեռավոր հյուսիսի մասին, որը, նրա կարծիքով «անընակ է ի մարդկանէ և ցրտական», և որը, ըստ մեր ժամանակակից հասկացողության հանդիսանում է արկտիկան, որտեղ տարվա ընթացքում լինում է միմիայն մի գիշեր՝ սկսած սեպտեմբերի 22-ից մինչև մարտի 21-ը (աշնանային գիշերահավասարից մինչև գարնանային գիշերահավասարը) և մի ցերեկ սկսած մարտի 21-ից մինչև սեպտեմբերի 22-ը (գարնանային գիշերահավասարից մինչև աշնանայինը)—տալիս է շատ ճշգրիտ պատկեր. «զի եղանակ գարնանային և ամառան ամիսըս վեց միշտ ի տեղի անդ տիւ մնան» և «եւ յաւուրս աշնանային և ձըմերան. միշտ անդ գիշեր ամիսըս վեց երկարանան»:

Չբավականալով դրանով՝ հեղինակը տալիս է նաև հարցի աստղաբաշխական հիմնավորումը. «զի ի խոյնն մինչ ի կըշիւ ընդ կերպ աշնան արեգականն՝ է բարձրութի հիւսիսական»:

Հին գարեբում արեգակը մարտին մտնում էր Խոյի կենդանակերպը, որը և համարվում էր գարնան սկիզբ, իսկ երբ արեգակը սեպտեմբերին մտնում էր Կշիւի կենդանակերպը, այդ համարվում էր աշնան սկիզբ¹⁾:

¹⁾ Ներկայումս, շնորհիվ պրեցեսիայի երևույթի գարնան սկիզբ համարվում է արդեն, երբ արեգակը գտնվում է Ձկների կենդանակերպում:

Պետք է գիտենալ, որ առհասարակ գիշերահավասարի օրերին՝ արեգակը, հատելով երկնային հասարակածի գիծը, երկնային մեկ կիսագնդից անցնում է մյուսը, գարնանային գիշերահավասարի օրը՝ հարավայինից դեպի հյուսիս, իսկ աշնանայինին՝ հյուսիսայինից դեպի հարավ: Այս փոքր բացատրությունը հնարավորութուն է տալիս պարզ պատկերացնելու հեղինակի արտահայտությունը: Մտնելով Խոյի համաստեղությունը գարնանային գիշերահավասարի օրը՝ արեգակը հարավային կիսագնդից տեսանելի շարժումով անցնում է հյուսիսայինը և իրոք նրա «բարձրութի հյուսիսական» է մնում, մինչև որ նա նորից, աշնանային գիշերահավասարի օրը, մտնելով Կշիւի կենդանակերպը, կտրում է երկնային հասարակածը և հյուսիսային կիսագնդից անցնում է հարավայինը: Հեղինակն այդ բանը նկարագրում է այսպես «զի առ հարաւ ցածանալով արեգականն ոչ ժամանէ անդ առ նս լուսոյն ծագման»:

Եվ իրապես, հյուսիսային մերձբևեռային տեղամասերում, աշնանային գիշերահավասարի օրվա արեգակնային մայրամուտից հետո արևը այդ տեղերում չի դիտվում մինչև գարնային գիշերահավասարի օրը:

Նման ճշգրիտ և պարզ պատկերացում բարեխառն գոտու հյուսիսային երկրների վերաբերյալ XIII-րդ դարի հեղինակ Հովհաննես Երզնկացին կարող էր ունենալ լավ ծանոթ լինելով առևտրականների ճանապարհորդություններին, որոնք հասնում էին մինչև Ուրալյան լեռնաշղթայի երկրամասերը: Բայց և այնպես մեզ համար կարևորն այն է, որ Հովհաննես Երզնկացին կարողացել է ըմբռնել ոչ միայն այդ երկրներում տիրող պայմանները, այլ նաև տվել է ավելի հյուսիս ընկած Արկտիկական և բևեռային երկրամասերում տիրող պայմանների ճշգրիտ և իրական պատկերն ու նրա դիտական բացատրությունը, թեև սրա մասին նա ճանապարհորդական նկարագրություններից ոչինչ վերցնել չէր կարող:

Վ. ՀԱՄԱԶԱՍՊԹԱՆ

ՄՈՆՂՈՒՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ԱՆԻ ԳՐԱՎՄԱՆ ՏԱՐԵԹՎԻ ՃՇՏՈՒՄԸ

Հայ բանասիրութեան մէջ, մեր պատմիչներէ հաղորդած տեղեկութեանները սխալ հասկանալու հետեանքով, Անին Մոնղոլներէ կողմից գրավելու ժամանակը ճիշտ չի թվագրված:

Անիի գրավման տարեթիւի այդ սխալը գալիս է Չամչյանից, որը միանգամայն կամայական ժոտեցում է ունեցել մեր միշտ պատմագիրներէ կողմից տված տեղեկութեաններին և Անի քաղաքի գրավման տարեթիւը նշանակել է 1239-ը:

Չամչյանը գրում է. «Իսկ մեծ իշխանն Չարմաղան առեալ ընդ իւր զիշխանսն հայոց զԱւաղ և Վահրամ խաղաքադմութեամբ զորաց ի վերայ քաղաքի Անույ, և մինչև հասեալ էր անդր առաքեաց դեսպանսն առ վերակացուս քաղաքին գալ ի հնազանդութիւն իւր, եւ տալ զքաղաքն»:

Նորա հտուէն պատասխանի և ասեն. այս քաղաք շահն-շահին է, որդւո Չաբարեայ, առանց նորա հրամանի ոչ կարեմք առլուն տալ զսա, և ոչ ևս մտանել ընդ իշխանութեամբ օտարի: Եւ ի դառնալ անդրեն դեսպանսն ուսմիկք քաղաքին հարձակեալ ի վերա նոցա առ ճանապարհս սպանին զնոսա: Չայն իբրև լուաւ և եկեալ պաշարեաց զքաղաքն. և պատերազմե ընդ նմա սաստկութեամբ յոյժ. և մտեալ ի քաղաքն, կողոպտեցին զամենայն ինչս և զղարզս տանց և կրպակաց. և մերկացուցին զամենայն ղեկեղեցիս և եղծեալ ապականեցին զքաղաքն» (Չամչեան, Պատմութիւն հայոց 2-րդ մաս, էջ 213):

Չամչյանը իւր «Պատմութեան հայոց» աշխատութեան Մոնղոլներէ արշավանքներէ մասը կազմելիս, ինչպես ինքն է նշում օդատագործել է Կ. Գանձակեցու, Վարդան մեծի, Մաղաքիա Աբեղայի, Ս. Օրբելյանի և Ս. Անեցու աշխատութեանները:

Ուսումնասիրութեանը ցույց է տալիս, որ Չամչյանը բոլորովին էլ ճիշտ չի պարզել պատմագիրներէ հաղորդած տեղեկութեանները: Հիշատակված աղբյուրներից և ոչ մեկում կոնկրետ չի նշված Մոնղոլների կողմից 1239 թվի Անիի գրավման մասին: Վերոհիշյալ պատմիչները իրենց աշխատութեաններում նկարագրելով Գանձակի, Լոռու, Կայեանի, Անու և ամբողջ Հայաստանի նվաճումը մոնղոլական առանձին զորավարների կողմից, բոլոր դեպքերում հիշատակում են, որ այդ վայրերի գրավումները կատարվել է ընդհանրապես 1236 թվին, իսկ Չամչյանը, հետագայում նրան հետևելով նաև ուրիշները, բավական երկար էքսկուրսիաներ կատարելուց հետո, Անի քաղաքի գրավման թիվը առանձնացնում են այդ վայրերի գրավման տարեթիւից, հասցնում այն մինչև 1239 թիվը: Հայկական սկզբնաղբյուրներն ուշադրութեամբ դիտողը կընկատի, որ Չամչյանը ոչ մի հիմք չի ունեցել 1239 թիվը նշանակելիս. բոլոր աղբյուրներն էլ խոսում են այդ տարեթիւից առաջ կատարված գրավումների մասին: Այսպես օրինակ Վարդան Պատմիչի վկայութեամբ Մոնղոլական զորավարներից Չաղատան ստանում

է Լոռի քաղաքն ու իր շրջակայքն, իսկ Չարմաղանն Անին ու Ղարսի շրջանը: Վարդանի տեղեկության համաձայն Չարմաղանի և Չաղատայի կողմից Գանձակի, ինչպես հետազայում և Վրաստանի, Լոռու, Կայանի և Անիի գրավման տարին հիշատակվում է 1235 (684+551), որից հետո նույն գորավարների գորարանակները շարժվում են դեպի Հայաստանի տերիտորիան, ալսինքն և Անի:

«Յաւելիալ յինքն անհուն բազմութիւնքն՝ առաջնորդ ունենալով զՉարմաղանն կոչեցեալ զորապետ, դայ ի Գանձակ շահաստան ի 684 թւին պաշարէ զնա աւուրս մինչև վառնու և կտորէ անողորմաբար բացի մատաղ տղայոց և ի կանանց, յորս յաճեին: Ապա շարունակում է «Եւ յայսմանէ յոժանեալ մտանն ի թագաւորութիւն վրաց և բաժանեն զան ու Անի տեղիս գալստցն և զբերդս, Ամուրս մեծամեծ իշխանցն, զորս նուինս կոչէին. որք երթեալք յիւրաքանչիւր զղղեակս գալստացն, զոր վիճակեալ էին և վաղվաղակի մատնեալ լինէին ի ձեռս նոցա ի պատուհաս մեղաց մերոց անչտփից: Չաղատան նոինն է առ զյօռէ քաղաք եւ որք՝ յայն ի կողմանէ գաւառք. Գուղուդայ նուինն զԿայան ամրագոյն բերդ, ուստի Անին զԱւագ տէրն երկրին. և մեծն Չարմաղանն զԱնի և զԿարս և զմերձաւորս իւրեանցս» (Վարդան «Պատմութիւն Տիեզերական» էջ 185—190):

Վարդան մեծի պատմածից շատ պարզ երևում է Մոնղոլական հրոսակախմբերի շարժման ուղղութիւնը Գանձակից մինչև Անի, Գանձակ, ապա (Վրաստան), որից հետո Չաղատան մտնում է Լոռի Գուղուտայ, նուինն Կանն, իսկ Չարմաղանն Անի ու Կարս: Ընդ է Վարդանը կոնկրետ չի նշում Անիի գրավման տարին, նա միայն ասում է որ զբաւեց «Եւ մեծն Չարմաղանն զԱնի և Կարս և զմերձաւորս իւրեանցս» բայց այս հիշատակութիւնից առաջ նա նշում է Չարմաղանի 684 թ. Գանձակ գալու մտնին և առանց որևէ թվականի նշելով Մոնղոլական գորավարների հասցնում մինչև Անի: Եթե Անիի գրավման տարին եղած լիներ Գանձակի գրավումից 4 տարի հետո, ինչպես այդ ենթադրել է Չամչյանը, ապա չէր

կարող Վարդանի նման պատմիչը անտարբերութեամբ անցնել տարեթվային այդքան մեծ տարբերության փաստի կողքով, որովհետև նա Անիի գրավումից հետո կատարված դեպքերը տալիս է ամենայն մանրամասնութեամբ թվերով: Այսպես օրինակ՝ «Արդ վեց հարիւր իննսուն և մի թուին Հայոց Բաշու նուինն փոխեաց զիշխանութիւնն Չարմաղանից և էառ զԿարնոյ—քաղաք» (Վարդ. էջ 193): Բերածից, երկվում է, որ Վարդանը, մի քանի տարիներ ի տարբերության դեպքում, անուշաղիք չէր լինի և անպայման կառանձնացնէր Անիի դեպքը: Նա իր ժամանակագրական կարգը, շարադրել է այն սխառեմով, ինչ սխառեմով, որ իրեն սովորեցրել է իր պատմութիւնն է շարադրել նրա մեծ ուսուցիչ Վանական վարդապետը:

Այսպիսով, եթե հավատանք Վարդան մեծի հաղորդած ժամանակագրական կարգին, իսկ չհավատալու ոչ մի հիմք չունենք, ապա կարող ենք համարձակորեն ասել որ Անիի գրավումը պետք է, որ կատարված լինի 1239 թվից առաջ: Վարդանն այդ թիվը ուղղակի չէր կարող նշել, որովհետև Անի քաղաքի գրավումը եղել է Գանձակի գրավումից մեկ տարի հետո, նույն Անդրկովկասի մյուս վայրերի (Լոռի, Կայան) գրավման հետ: Անիի 1239 թվից առաջ 1236 թվի գրավման օգտին է խոսում նաև Մտեփաննոս Օրբելյանը: Նա իր «Պատմութիւն Նահանգին Սիսական» աշխատութեան մեջ—«Վասն մեծի նախարարութեանն Օրբելեանց եթէ ուստի էին...» գլխում—մանրամասն նկարագրելով Մոնղոլների արշավանքները՝ դեպի Ռուսաստան, Բուլղարիա, Հնդկաստան, Պարսկաստան և այլ երկրներ՝ տալիս է դեպքերի ամբողջական մի թվական, որը և մենք կարող ենք համարձակորեն Անիի գրավման տարեթիվը համարել—

«Անին և զԱւրպատական, զԱռան և զՀայաստան, զՎերս և զՀոսոմս. մինչ ի յԱնիլիւրիա և ի Գաղրա և ի Չմիււնիա եփեսացւոց, և զԿիլիկիա և ի Գաղրա և ի Չմիււնիա եփեսացւոց, և զԿիլիկիա մինչև ի ծովն Ովկիանու (Միջերկրական) և ի ծովն Պոնտուի ի Տրապիզոն քաղաք... և առին զաշխարհս ի 685 (685+551) թուականին»:

(Մտեփանոս Օրբելյանի Պատմութիւն նահանգին Սիսական էջ 402):

«Զառան և զհայս և առին զաշխարհս» ի 685 թվականին—, տողերը միանգամայն պարզ ցույց են տալիս, որ Հայաստանի՝ Հայոց ամբողջ աշխարհի, գրավումը Մանգոլների կողմից կատարվել է 685 թվականին, այսինքն 1236 թվին: Կասկածից դուրս է, որ Հայաստանի տերիտորիայից դուրս չէր կարող մնալ այնպիսի մի նշանավոր քաղաք, ինչպիսին որ հայոց նշանաւոր մայրաքաղաք Անին էր:

Ի միջի այլոց գրեթե նույնն ասված է նաև Մամվել Անեցու տպագիր տեքստում: Մակայն այդ տեղեկութունը Մամվել Անեցունը չէ, այլ նրա շարունակողին: Այդ երևում է մեր Մատենադարանում գտնված Անեցու ժամանակագրության 1176 թվին բնագործակած մի գրչագրից, ուր Անեցու տեքստը հասցված է մինչև ՌՀԲ թվականը (տես № 5613 գրչագիրը):

Վարդան մեծի հաղորդած տեղեկութունից պարզվում է, որ Անիի գրավումը մինչև 1239 թվը չի հասնում, իսկ Մտեփանոս Օրբելյանի հաղորդած տեղեկութունից երևում է, որ ինչպես ամբողջ Հայաստանը, ներառյալ նաև Անին, գրավված էր արդեն 1236 թվին:

Դեպքերին ժամանակակից Կիրակոս Գանձակեցին իր «Պատմություն Հայոց» աշխատության մեջ նկարագրելով թաթարական արշավանքները, որպես դեպքերի տեղանտես ամենայն մանրամասնությամբ կանգ առնելով նրանց կողմից կատարած ավերածությունների, անգթությունների, և այլ վայրագությունների վրա, պատմում է դաժնացած այն մասին, թե ինչպես Մանգոլական հրոսակախմբերը հողին հավասարեցրին հայկական դեղեցիկ քաղաքները, հոյակապ պալատներն ու ամրոցները, անառիկ բերդերը՝ քարուքանդ անելով խաղաղ գյուղերը «ոչ ոքի չխնայեցին, անգթաբար մորթեցին այրեցին ու ավերեցին», արտասուքը աչքերին ողբում է իր ժողովրդի ցավերն ու տառապանքները ցավից ու ահից կծկված պատմիչը:

Նա որպես ախանառես մանրամասն արձանագրում է իր տեսածներն ու լսածները,

ասկայն Գանձակեցու աշխատությունն ունի մի թերություն միայն, որ նա չի տալիս դեպքերի կոնկրետ թվականները:

Մանգոլական արշավանքներն Անգրկովհասում կոնկրետ պատկերացնելու համար մենք անհրաժեշտ ենք համարում Կիրակոս Գանձակեցու պատմածը բերել որոշ կրճատումներով միայն:

«Զորավարն ցնդին հեթանոսաց, որում անունն էր Զադատայ, լուաւ վասն ամբութեան քաղաքին Լոսէոյ և յոլովութեան գանձուցն, որ ի նմա էր Տուն իշխանին Շահնշահի և գանձք նորա, առեալ ընդ իւր զընտիր սպառազէնս յոլով մեքենայիւք և ամենայն պատրաստությամբ չոգավ անդ, և նստեալ շուրջ գնովաւ պաշարեաց զնա... Եկեալ թշնամեացն, փորեցին ներքոյ պարսպին և փլեցին զնա, և ինքեանք շուրջ նստեալ պահէին, զի մի ոք փախիցէ: Իսկ բնակիչք քաղաքին իբրև տեսիլ թէ առավ քաղաքն, սկսան մղել ի վախից, և ի ձոր անդր լնուին, և զայն տեսեալ թշնամեացն սկսան և նոցա մտանիլ ի քաղաքն, և չկատարել յանինայ դարս և զկանայս և զմանկունս... Իսկ իշխանն մեծ որդին Իւանէի, զոր Ավազըն կոչէին, իբրև կտես զամենայն բազմութիւն թշնամեացն, որք լցին զաշխարհս ամենայն, ամբացաւ և նա ի բերդ ամուր, որ կոչի Կայեան... Առեալ զորս բազումս եկն պաշարեաց շուրջ զքերդան... և առեալ զնա և զամենայն զօրն՝ չոգավ ի վերայ քաղաքին Անույ:

Բաղաքս այս Անի լցեալ էր բազմությամբ մարդկան և անասնոց, և պարսպեալ ամրագոյն պարսպօք. և եկեղեցի բազում կայր, ի նմա, մինչ ի կարգ խօսից երգման այսպէս երգնուին. Անույ հազար և մի եկեղեցին. և յոյժ փարթամ էր քաղաքն ամենայն իրօք: Վասն որոյ յղփութիւնն՝ յամբարտաւանութիւն ի կորուստ, որպես սովոր է առնել յիսկզբանց և այսր:

Առաքեաց Զարմաղանն դեսպանս առ նոսա գալ նմա ի հնազանդութիւն, և որք գլխաւորքն էին՝ ի քաղաքին ոչ իշխեցին պատասխանի առնել պաղպամին առանց հարցնելոյ զիշխանն Շահնշահ. քանզի ընդ իշխանութեամբ նորա էր քաղաքն:

Իսկ ամբոխ քաղաքին և ռամիկքն սպա-

նին զսլատգամաւորսն. և զայն տեսեալ զօրքն ալլազգեաց, ի բարկութիւն զրդեցան. և պաշարեալ զքաղաքն յամենայն կողմանց, կանգնեցին փիլիկուանս բաղում արուեստագիտութեամբ, և մարտուցեալ ընդ քաղաքին զորեղապէ՛ս առին զնա:

Այլ և ոմանք յիշխանաց քաղաքին ձեռնատու եղան առ թշնամին, զապրուստ անձանց շահելով. և նոցա կոչեալ արտաքս ի քաղաքէն բազմութիւն, խոստացան ոչինչ տունել նոցա չար. և իբրև ելին արտաքս առ նոցա ամենայն բազմութիւնն, բաժանեցին զնոսա յինքեանս, և սուր ի վերայ եղեալ կոտորեցին առհասարակ անողորմաբար, սակաւ կանայս և մանկունս թողեալ, և արս արուեստաւորս, զոր վարեցին ի գերութիւն: Եւ ապա մտեալ ի քաղաքն առին զինչսն և զստրացուածս նոցա և կողոպտեցին զամենայն եկեղեցիս, և աւերեալ քանդեցին զամենայն քաղաքն, եղծին և ապականեցին զփառս վայելչութեան նորա» (էջ 239-246):

Լոռի-Կայեն-Անի—ահա այն ուղղությունը, որը նշված է Գանձակեցու կողմից ճիշտ այն ձեւով, որպիսին ունեն բոլոր նախորդ և հետագա շրջանի պատմիչները: Անիի գրավման գեպքը չի առանձնացված մյուս վայրերի գրավման գեպքերից:

Այսպիսով պատմիչների հաղորդած տեղեկություններից պարզ երևում է, որ Անին Հայաստանի մյուս շրջանների հետ մրասին գրավված էր 1236 թվին»:

Ներկայումս մեր ձեռքի տակ ունենք ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի նոր հայտնաբերված ձեռագիր ժամանակագրություն Անանուն հեղինակի, որը պարզ հայտնում է որ Անին Մոնղոլների կողմից գրավվել է 1236 թվին: Այդ գրչագիրը գտնվում է 8100 համարի տակ: Բովանդակում թյամբ ընդօրինակված է 1784 թվին Միքայել և Կարապետ գրիչների կողմից: Ունի հիշատակարաններ 149բ, 153 բ, 198 և 194 բ, 137ա և 157բ էջերում—չափն է 21. 15, կաշեկազմ, և ձեռք է բերվել Մատենադարանի կողմից 1939-40 թվին: Ժամանակագիրը կարևոր տեղեկություններ է տալիս Հայաստանում կատարված մի շարք կառուցումների մասին (Հռիփսիմեի կառուցումը Կոմիտասի կողմից,

Անիի կաթողիկեի կառուցումը և այլն), տարրեր ժամանակներում եղած արշավանքների (Արարներ, Սելջուկներ և Մոնղոլներ) մասին, արժեքավոր տեղեկություններ Դեմետրիի Գորգու և Թամարայի թագավորության շրջանի վերաբերյալ և այլն:

Ամենայն հավանականությամբ, այս Անանուն ժամանակագրությունը մի փոքրիկ հատված է մեզ համար անհայտ մի հեղինակի ամբողջական աշխատության: Թեև ժամանակագրության զգալի մասը, ինչպես պարզվում է համեմատությունից արտագրություն է Կիրակոս Գանձակեցու և Ս. Անեցու աշխատությունների առանձին գլուխների, այնուամենայնիվ նա իր մեջ պարունակում է Մոնղոլական շրջանի վերաբերյալ բավական ինքնուրույն արժեքավոր նյութեր, որը մեզ հնարավորություն է տալիս պարզելու այդ շրջանին վերաբերվող մի շարք հարցեր:

Ներկա ձեռագրերում մեզ հետաքրքրում է Մոնղոլների կողմից Անիի գրավման տարեթիվը՝ որովհետև մեր նպատակն է ներկա գտնված անանուն ժամանակագրության հաղորդած տեղեկության հիման վրացույց տալ որ մինչև օրս սխալ է մեկնաբանվել, ավելի շուտ հասկացվել, Ս. Օրբելյանի, Կ. Գանձակեցու, Վարդան մեծի, ինչպես և ուրիշների տված տեղեկությունները Անիի գրավման մասին:

Պետական Մատենադարանի 8100 համար ձեռագրի 245ա էջում ստված է ՈՁԵ (685+551=1236) թվին անառիկ բերդն, որ կոչի Կայեն, և Լոռի քաղաքն և յԱնի մայրաքաղաքն հայոց, գաւտոք և անառ բերդօրեայք և քարայք անմուտ Մայրիք ի միում ամ առան ¹⁾ (ընդգծումն իմն է Վ.Հ.), և կոտորեցան անհամար և անթիվ արք և կանայք և մանկունք. և ով կարէ պատմել զնեղութիւնս և դատապանս զոր էհաս մեզ յանոգորմ ազգէն նետողաց՝ որպես ասաց սուրբ Հայրապետն Ներսես՝ տեսեալ հոգւոյ ակամբ ի ժամանակին իւր և ասէ. քակեսցին հայք ի հիմանց յազգեն նետողաց, զատարկացին ճանապարհք բազմադնաց առ ի զգոյշ մարդկան»: Եթե

¹⁾ Բնագրում ստված է արան:

ուշագրությամբ դիտելու լինենք ժամանակագրության այն տողերն ուր ասված է «ՈԶն թվին , անառիկ բերդն, որ կոչի Կայեան, և Լոռէ քաղաքն, և յԱնի մայրաքաղաքն հայոց... ի միում ամ ասան» ապա մեզ համար միանգամայն պարզ կդառնա, որ այդ բոլոր վայրերի գրավումը եղել է մեկ ասարվա ընթացքում միաժամանակ և այդ տարին ՈԶն թվին այսինքն՝ 685—551, որը հավասար կլինի 1236-ի:

Այսպիսի որոշակի ցուցում Անիի գրավման թվի մասին չունեն ոչ Կ. Գանձակեցին ու Ս. Օրբելյանը և ոչ էլ Վարդան մեծն ու Ս. Անեցին:

Վերոհիշյալ պատմիչների մոտ մենք հանդիպում ենք այդ վայրերի գրավումների նկարագրությանը գրեթե նույն հաջորդականությանը: Նրանք բոլորով էլ տեղյակ են Լոռու, Կայենի և Անիի գրավումներին և նրանցից ոչ մեկը այդ վայրերը չի շփոթում մի ուրիշ վայրի հետ, նրանք են այնպես, ինչպես որ տալիս է այդ Անա-

նուն ժամանակագիրը: Միաժամանակ նրանց բոլորի վկայություններից երևում է, որ այդ վայրերի գրավումները եղել է մեկ տարում, որ «փոթորկվող մրրիկի նման» Հայաստանի վրա արշավող մոնղոլական հրոսակախմբերի լուրջ դիմադրություն կակմակերպելու համար Հայաստանը ոչ մի սեռ ու ժ չուներ և նրա քաղաքների ու բերդերի բնակչության կողմից կազմակերպված ամեն մի դիմադրության փորձ անմիջապես ջարդվում էին իրար հետեվից գրոհող Մոնղոլական հեծյալ բանակների կողմից:

Պատմիչների վկայությունից, ի տարբերություններից անանուն հեղինակից, միայն մի բան է պակասում, դա ՈԶն-ն է, որը չի նշած որպես Անիի գրավման տարեթիվ:

Մեզ թվում է, կոմենտարիաները ավելորդ են, եզրակացությունը ներկա անանուն ժամանակագրությունից հետո պարզ է: Անին Մոնղոլների կողմից գրավվել է 1236 թվին:

Վ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՆՐԱ ՄԵՐՋԱԿԱՅՔԻ ԵՐԿՐԱՇԱՐԺՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԸ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆՈՒՄ.

Հայկական և Անատոլիական լեռները Կովկասյան լեռնաշղթայի հետ միասին հանդիսանում են Եվրոպա-Ասիական կամ այսպես կոչված Միջերկրական ծովի (Средиземноморский) երիտասարդ արագոնիկ ակտիվ շերտի այն հանգույցը, որը այդ շերտի արևմտյան Ալպյան գոտին միացնում է Միջին Ասիայի և Հիմալայան լեռների արևելյան գոտիին:

Ըստ Մոնտեսսյու դե Բալլորի (Bernard Montessus de Ballore 1851—1923) հաշվումների՝ աշխարհի բոլոր երկրաշարժների 53, 5 տոկոսը կենտրոնացած է նշված շերտում և 41, 08 տոկոսը խաղաղ օվկիանոսյան կամ՝ այսպես կոչված հնդկա-ճապոնամայայան շերտում:

Գտնվելով Եվրոպա-Ասիական գոտու ամենաակտիվ երկրաշարժային հանգույցներից մեկում, Հայաստանը և ընդհանրապես Փոքր Ասիան ու Անդրկովկասը դարբեր շարունակ բազմիցս ենթարկվել են երկրաշարժների անել ցնցումների, որոնք երկրին պատճառել են մեծ ավերածություններ ու աղետներ:

Բազմաթիվ անդամներ ավերակների կույտի են վերածվել Հայաստանի, Անդրկովկասի ու փոքր Ասիայի խոշորագույն քաղաքները, որոնց թվում երզնկան, Դվինը, Անին, Դարբադյազը, Շամախին, Թավրիզը, Երեանը, Վանը և այլն:

Երկրաշարժների ավերածությունները իրենց արտահայտությունն են դտել, ժա-

մանակի հայ պատմիչների աշխատություններում, ժամանակագրություններում և դրիչների հիշատակարաններում, որոնք՝ իր ժամանակին չկարողանալով այլ բացատրություն տալ հանկարծակի վրա հասնող այդ սարսափելի աղետներին՝ համարում էին այն՝ որպես պատիժ՝ իրենց «ծովացյալ մեղքերի համար»:

1840 թվի Արարատյան կատաստրոֆիկ երկրաշարժը իր վրա բեվեռեց մի շարք գիտնականների ուշադրությունը:

Գերմանացի ճանապարհորդ Մորից Վազները մի քանի օր Խաչատուր Աբովյանի ուղեկցությամբ անց է կացնում Արարատ լեռան լանջին, որտեղ կործանվել էր Ակոուի մեծ ու հարուստ գյուղը իր բոլոր բնակիչներով, և ուսումնասիրում է երկրաշարժի պատճառները:

Այդ երկրաշարժը դրավում է նաև գիտնական Արիխին, որը սկսում է ուսումնասիրել Կովկասի և Հայաստանի երկրաբանական շերտավորումը, նրանց տեկտոնիկ զծերը, միաժամանակ հավաքում է երկրաշարժների վերաբերվող փաստեր, նյութեր՝ ոչ միայն Կովկասի, այլ և հարևան Փոքր Ասիայի, Պարսկաստանի նկատմամբ՝ աշխատելով պարզել նրանց կապն ու փոխազդեցությունը:

19-րդ դարը հանդիսացավ ընդհանրապես սեյսմոլոգիական գիտությունների՝ խրոնոլոգիական, աշխարհագրական, շրջանային և պատժական կատալոգների դարձադրման դարաշրջան:

Պերրեյը (Alexis Perrey 1807—1882) Ծրանսիայում, Մալլեն (Mallet 1810—1881) և ապա սեյսմոլոգիայի ակնառու ղեկավար Միլնը (John Milne 1850—1913), Անգլիայում, Ռոսսին (Rossi, Michele Stephano, 1834—1898) և Մերկալլին (Mercalli 1850—1913) Իտալիայում, Օմորին (Fusakichi Omori, 1868—1923) Յապոնիայում, Գալիցիաները Ռուսաստանում, Ֆուկեն, Մոնտեսույուզե Բալլարը, Էդուարդ Զյուսսը և ուրիշները բնագիտական այլ գիտությունների բարձունքին հասցրին սեյսմոլոգիական գիտությունը: Իրանցից Պերրեյն առանձին ուշադրություն էր դարձնում երկրաշարժներին վերաբերվող փաստերի հավաքմանն ու ուսումնասիրությունը:

Ռուսաստանում համեմատաբար ավելի ուշ է սկսվում պատշաճ բարձրության վրա դրվել այդ աշխատանքը: Սակայն մի շարք կատաստրոֆիկ երկրաշարժներ Ռուսաստանի հարավային լայնածավալ սեյսմիկ տերիտորիայում՝ 1840 թվի Արարատյան երկրաշարժը, 1869 և 1872 թվի Շամախիի և 1869 թ. Իրկուտսկի երկրաշարժները, 1887 թ. Վերնիի երկրաշարժը, առիթ են տալիս երկրաշարժի խնդիրների լուրջ ուսումնասիրության նաև Ռուսաստանում: Այդ ուսումնասիրությունները սկզբում արտահայտվում են Աբիխի, Օրլովի, Մուշկետովի և այլոց առանձին աշխատություններով: Իսկ 1893 թվին լույս է տեսնում Ռուսաստանի լայնածավալ տերիտորիայի և մասամբ նրա մերձակա շրջանների երկրաշարժների պատմական կատալոգը. Ա. Օրլովի և Ի. Մուշկետովի աշխատությունը (А. Орлов и И. Мушкетов «Каталог землетрясений Российской империи»): Կատալոգը կազմվել է Մուշկետովի և հատկապես Օրլովի 20 տարվա համառ ջանքերով և ընդգրկում է 6-րդ դարից (նախ. քան մեր թվակ.) մինչև 1887 թիվը երկրաշարժների մոտ 2500 դեպք:

Այդտեղ գրի են առնված նաև Անդրկովկասի ու Փոքր Ասիայի Հատկապես 19-րդ դարու երկրաշարժների շատ արժեքավոր փաստեր:

Սակայն մինչև 19-րդ դարը քիչ դեպքեր են նշված և եղածները թերի են ու առան-

ձին ղեկավարում անճշտություններ են պարունակում թե ըստ ժամանակի և թե ըստ բովանդակության:

Այլ կերպ չէր կարող լինել, որովհետև երկրաշարժներին վերաբերվող պատմական փաստերը, ղեկավարված լինելով Հայկական, Վրացական, Պարսկական գրականության մեջ և մեծ մասամբ ձեռագիր գրականության ժամանակագրությունների, հիշատակարանների մեջ, մատչելի չէին Մուշկետովին և Օրլովին՝ թե լեզվի և թե այն պատճառով, որ այդպիսի գրականությունը գտնվում էր առանձին վանքերում, մասնավոր անձանց մոտ և այլն:

1902 թվ. Թիֆլիսում հրատարակվեց Հայաստանի և Փոքր Ասիայի երկրաշարժների անցյալին նվիրված գրեթե 1-ին խրոնոլոգիական աշխատությունը հայերեն լեզվով Կարապետ Կոստանյանի աշխատությունը «Շարժի տարեգրություն Հայոց մեջ» վերնագրով, որը պարունակում է մինչև 19-րդ դարին վերաբերվող բավական փաստեր:

Հայաստանի երկրաշարժների պատմական անցյալով զբաղվել են մինչև Կ. Կոստանյանը նաև այլ հայ գրական գործիչներ, ինչպես օրինակ Ալիշանը, Ղուկաս Ինճիճյանը, որոնցից հատկապես վերջինս նշում է երկրաշարժների մոտ 16 դեպք Երզնկայում և մի շարք դեպքեր Արարատյան գավառում ու Հայաստանի այլ մասերում:

Սակայն այդ բոլորը թերի են և երբեմն կարևոր փաստերը լուսաբանված են ոչ անհրաժեշտ չափով: Հետագայում Անդրկովկասի երկրաշարժների ուսումնասիրությանը զբաղվում է Պրոֆ. Բյուսը, որը 1930 թվին իր «Очерк сейсмичности ЗСФСР» աշխատության մեջ բերում է Անդրկովկասի խոշոր երկրաշարժների մի խրոնոլոգիա, 854 թվ. մինչև 1929 թիվը, որը սակայն մինչև 19-րդ դարը պարունակում է ընդամենը 17 դեպք: Վերջին հարյուր տարում Անդրկովկասում տեղի ունեցող երկրաշարժները մշակվել և հրատարակության են տրվել նաև Պրոֆ. Բյուսի մի շարք այլ աշխատություններում, բայց և այնպես Հայաստանի երկրաշարժներին վերաբերվող շատ փաստեր մնում են ղեռն չուսումնասիրված:

Սոցիալիստական շինարարության հա-
րաճուն վերելքը, հիդրոկայանների, գործա-
րանների, բնակարանների և այլ շինություն-
ների հսկայական թափը Հայկական Սո-
վետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկա-
յում առաջ քաշեցին այդ կառուցումները
սեյսմիկ ուժերի դեմ ապահովելու խնդիրը,
որի անհրաժեշտությունը ակնբախ է Հա-
յաստանի երկրաշարժային ակտիվ պայ-
մաններում:

Իեռև թարմ են բուրբիս հիշողության
մեջ 1926 թվի Լենինականի, 1931 թվի Զան-
գեզուրի և 1937 թվի Երևանի երկրաշարժ-
ները, որոնք քիչ վնաս չպատճառեցին մեր
սոցիալիստական հայրենիքին:

Երկրաշարժների ակտիվությունը առիթ
է տալիս 1931 թվին կազմակերպելու Հա-
յաստանում 1-ին սեյսմիկ կայանը— «Երևանի
սեյսմիկ կայանը», իսկ 1940 թվի 2-րդ կե-
սից Հայկական ՍՍՌ Ժողովուրդների որոշ-
մամբ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայ-
կական Ֆիլիալին կից կազմակերպվեց Ան-
տիսեյսմիկ շինարարության բյուրո:

Հայաստանի բուրբ շրջաններում սեյսմա-
կայուն շինարարության խնդիրների ճիշտ
լուծման համար գործը պետք էր սկսել
հիմքից, նախ ճշտել երկրաշարժային գոյու-
թյուն ունեցող ռայոնացումը, որի համար
բացի երկրաբանական և գեոֆիզիկական
ինստրումենտալ արդյունքներից, անհրա-
ժեշտ էին նաև ավելի շատ փաստեր անց-
յալի երկրաշարժների վերաբերյալ, փաս-
տեք, որոնց որոշ սխառեմի վերածելով և
երկրաբանական-գեոֆիզիկական արդյուն-
քների հետ զուգադրման, բաղդատման
միջոցով հնարավոր լինի ավելի ճշտորեն
դրսեվորելու Հայաստանի յուրաքանչյուր
շրջանի սեյսմիկ ուժերի հնարավոր ինտեն-
սիվությունը: Զեռնարկելով այդ աշխատան-
քին՝ մեզ հաջողվեց Հայկ. ՍՍՌ Ժողովուրդ-
վետին կից Պետական Զեռագրատանը (Մա-
տենադարանում) ձեռք բերել բավական
կարևոր նյութեր Հայաստանի և ընդհանրա-
պես Անդրկովկասի և Փոքր Ասիայի երկ-
րաշարժների վերաբերյալ, նյութեր որոնց
մեջ կան նաև այնպիսիները, որոնք չեն
հրատարակված երբևիցէ և որոնք կարևոր
արժեք են ներկայացնում երկրաշարժների

ինտենսիվության, տեղի և ուղղության
որոշման համար:

Այսպիսի փաստեր կան սկսած 2—3 դա-
րուց, մեր թվականությունից առաջ՝ մինչև
մեր օրերը:

Շատ պատմագիրներ, ժամանակագիր-
ներ ու գրիչներ չեն կարողացել ան-
տարբեր մնալ բնության այդ ահեղ ար-
հավիրքի՝ երկրաշարժի նկատմամբ, երբ
այդ արհավիրքը զուգադիպել է իր ժամա-
նակին, որին անձամբ ականատես է եղել և
շատ հաճախ կորցրել է իր մերձավորներին
ու հարազատներին:

Ղուլոզլի Երզնկացին, Երզնկայի կործա-
նիչ երկրաշարժներից մեկի ժամանակ, կորց-
նելով իր ծնողին ու երեխային, մի ամբողջ
բանաստեղծություն է նվիրում երկրաշար-
ժին, որի մեջ ողբում է և իր կորուստը
այսպես՝

«Ծո Ղուլոզլի Երզնկացի.

Քեզի եղեր խել մի զիան.

Դու ես եղեր խեղճ ու գերի.

Հոգն ես դրել մայրն ու տղան»:

Եվ որովհետև Հայ Ժողովրդի պատմիչ-
ներն ու ժամանակագիրները, գրիչները
եղել են Անդրկովկասի, և Փոքր Ասիայի
գրեթե բոլոր տեղերում ուստի և տալիս են
երկրաշարժի բավական առատ փաստեր,
որոնք դետեղված են հարյուրավոր տպա-
գիր ու ձեռագիր աշխատություններում,
որոնցով հարուստ է Մատենադարանը:

Այն ժամանակ երբ Օրլովի և Մուշկետովի
«կատալոգում» մինչև 7-րդ դարը (մեր թվագ-
րություն) Անդրկովկասի և փոքր Ասիայի
վերաբերյալ պարունակվում է երկրաշարժի
միայն մի դեպք— իսկ Կարապետ Կոստան-
յանի «Շարժի տարեգրություն» մեջ չկա
նշված և ոչ մի դեպք, Մատենադարանի
ձեռագիր և տպագիր դրականությունից
պարզվել է մինչև այժմ 17 փաստ, որոնք
վկայում են այդ հնագույն շրջանի երկրա-
շարժների մասին: Մինչև 19-րդ դարը Օ. և Մ.
կատալոգը պարունակում է նշված տեղի
վերաբերյալ մոտ 50 դեպք, Կարապետ Կոս-
տանյանի տարեգրությունը՝ մոտ 40 դեպք,

խակ մեզ հաջողվեց Մատենադարանի գրահանությունից հիշատակել 100-ից ավելի դեպքեր:

Օրինակ՝ ձեռագրերից մեկում, Եջմիածնի մի եպիսկոպոս՝ Դրիմում գտնվող իր մերձավորներին ուղղած նամակում մանրամասն նկարագրում է 1840 թվի Արարատի կատասրոֆիկ երկրաշարժը, որի մեջ ի միջի ալյոց նշում է նաև մի այսպիսի փաստ, երբ երկրաշարժի ցնցումից գուրս են փախչում, տեսնում են թե ինչպես եկեղեցու խաչը եկեղեցու և զանգակատան հետ միասին տատանվում են դեպի արևելք և արևմուտք և եկեղեցու զանգակները ինքնահար դողանջում են միջին ձայնով՝ կարծես ահազանգելով վերահաս վտանգի մասին: Սա մի կարևոր փաստ է, որով որոշվում է նշված երկրաշարժի ուղղությունը և բավական ճշտությամբ նաև նրա ինտենսիվությունը էջմիածնում:

Օրինակ՝ 1) 586 թվի երկրաշարժը Երկրորդ Հայքում. այդ երկրաշարժից կործանվել է Արփսու քաղաքը, 2) 453, 1088, 1261 թվ. երկրաշարժները Վրաստանում, 3) 454—460 թվ. կատասրոֆիկ երկնաշարժները Կոստանդնուպոլսում, Կիլիկիոնում և Թրակիայի այլ քաղաքներում, 4) 906 թվ. երկրաշարժը Դարալագյազում, 5) 1169, 1374, 1433, 1463, 1583, 1667 թվերի երկրաշարժները Երզնկայում, 6) 1282 թվ. երկրաշարժը Արճիշում, Խլաթում, 7) 1581 թվ. երկրաշարժը Վարազում և այլն, որոնք չկան հիշատակված երկրաշարժների կատալոգներում և չափազանց կարևոր արժեք են ներկայացնում երկրաշարժների ուսումնասիրության տեսակետից:

Մատենադարանի ավյալները պարզում են, որ բացի մինչև այժմ գիտության մեջ չարձանագրված վերոհիշյալ և այլ բազմաթիվ երկրաշարժներից՝ կան նաև հետաքրքիր լրացուցիչ բնութագրող տեղեկություններ մինչև այժմ քիչ լուսաբանված մի շարք երկրաշարժների մասին ինչպես օրինակ՝

- 1) 1648 թվի Վանի երկրաշարժը.
- 2) 1679 թվի Սրևանի երկրաշարժը.
- 3) 1779 թվի Թավրիզի երկրաշարժը և այլն:

Վերոհիշյալ հարուստ նյութերը ներկա-

յունա ուսումնասիրության են ենթարկվում ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի հայկական ֆիլիալի անտիսեյսմիկ շինարարության բյուրոյի կողմից և մանրամասն ու սխառեմատիկ մշակված կերպով կապագրվեն հատուկ աշխատության մեջ: Այժմ, իբրև նմուշ, տպագրում ենք մի միայն ստորև բերվող դրիչ Գրիգոր Երևանցու հիշատակությունը. Երևանի 1679 թվի երկրաշարժի մասին. —

«Եւ ի յավուր եպիսկոպոսութեան սորա կղև աստուածասատ բարկութիւն ի գաւառս Արարատեան՝ ի թուարերութեան հայոց՝ ՌՃԻԸ (1679) յունիս ամսոյ. Դ, յաւուրն չորեքշաբթի, մինչ ոչ էր հասարակեալ օրն՝ Հնչեաց երկիր և զղրղեցաւ արարածք. Դողմանի լիալ երկիր բոլոր. շարժեաց յօղախառն սաստաղոյն մինչ զի տեսողաց անյոյս մնացել ի կենաց կենցաղոյս. զվերջին աւուրս մտածելով, եթէ լրումն երկրի իցէ աւուրս այս, որ և թուէր թէ ոչինչ գոյր պակաս յայնմանէ: Բայց ի ինաման աստուծոյ դարձյալ հաստատեաց ի կայանս իւր ամենայն շրջակայ արարածք. վասնզի երկիր մեծարձակ պատուեցաւ. վէմք հատեալ ծրենս ծրենս լիալ թաւալեալ ի ծորակս և ի հովիտս լցուեցան. զլուսին և զարեգակն մթացեալ զիշերեցան ի փոռոյ հողոցս ջուրք համօրին արիւնագունեալ խառնակեցան. աղբերակունք ի սահմանեալ ընթացիցն մոլորեցան. տունք աստուծոյ հաստատաշէնք՝ ևւ արքայալկազմ եկեղեցիք ի հմէ տապալեալ քակտեցան. պողոտայք յուլվազնացք քարակուտս լիալ խափանեցան ի յըթնացից մարդկանց շէնք և շինուածք հնոց և նորոց խապառ կործանեցան ի հիմանց: Եւ մարդք անթիւք և անհամարք ի ներքոյ տան մեռան: Եւ ոմանք որք ունէին զտեարս՝ եւ երկուց և երկից աւուրց հանէին ի տակէ հողից հանդերձիւք իւրեանց աւանց քահանայի և կարգի կատարման ամփոփէին ի հողս. եւ որք ոչ ունէին ոք սրտացաւ եթէ հանէր, դեռ կայ յայնմ տեղւոջ ուր հանգուցեալ է: Միթէ միւս անգամ նորոգօղն Բրիստոս նորոգեսցէ յաւուր զայլսայն իւրոյ: Ով կարէ պատ-

մեկ զաղէտ և զկսկիծն զոր տեսաք աչօք մերովք: Զքօթիչէն ամենից բժշկկեացէ զվերալորեալսն ամենայն: Ի յաւազ լեառն Մասիսէ մինչև ի բլուրն Շամիրամա իսպառ քակեաց, և ևս մեծ աւերումն եղև. բայց ի գլուխ կաթուղիկեաց հանուրց եկեղեցեաց, յուսալորչաշէն բարձրագումրեթն էջմիածին միայն մնաց հանդերձ Գայիանու և Լոխիսիմէիւն ի պարձանս ազգիս մերոյ, իսկ զձորակն Այրեփանից առաւել եղև աւերումն և քակտումն. վասնզի է ամենայն շինուածք ի մեջ խոր ձորին և շուրջ բոլորաւն վէժք ահազին. և յորժամ շարժեաց շուրջանակի՝ թաւալեցան ամենայն դիմաց՝ և լցան վանքն ամենայն մինչ զի ոչ երեւիր նշմարաւք շինութեան. բայց միայն կուտոցս քարի էր որք տեսողացն զարհուրեալ դողային, ըռահք և ճանապարհք ամենայն խափանեցան, և թի կամէին կերակուրս հոգեպահս տանիլ, յուսով և թեկամբ բարձեալ արսիթերս գնային, վասն զի կարի դժուարացեալ էր, և ամենայն կահիք պակասեալ՝ ոչ գոյր տեղի աղօթից. և ոչ տեղի ընակութեանց

մարդկան. բայց քարակառկա միայն, և ոչ մնաց քար ի վերայ քարի, ոչ ի եկեղեցիսն և ոչ ի յայլ շինուածս որպես ասէ տէրն. մի մնացէ քար ի վերա քարի որ ոչ քակտեցի. և զայս կատարեցաւ լիապէս յայսմ ժամանակի. և մնաց անսպաս և ամայի զի ոչ գոյր հնար. և ոչ եթէ որ ըղձայր գնալ երկրապագութեան՝ ոչ կարէր և հաւատաւոր երկիրպագողքն ևս արգելեալ մնային տոչորեալ սրտիւ և յաւուրս շարժման Ստեփաննոս Բարունին էր մայրաքաղաքն Երևան. ի յանսպասն սուրբ և հասարակաց ճաշու աղօթս կատարէին հանդերձ միարան ուխտիւն. յայնմ ժամու շարժեաց և քակտեցաւ եկեղեցին. էառ զտակս զեպիսկոպոսն զՍտեփաննոս և զքաջ հոեաորն և անտի փոխեցավ առ Գրիստոս:

Ձեռագիր նո 1512, հիշատակարան
Գրիչ՝ Գրիգոր Երևանցի.

Մատենադարանում երկրաշարժի վերաբերյալ հղած անսպաս փաստերը պետք է օգտագործվեն մեր անախտեյսմիկ շինարարութեան բյուրոյի պրակտիկ աշխատանքների ընթացքում: